

Geschiedenis van de Veluwse landgoedbossen

De Veluwse bossen worden in drie categorieën verdeeld: malebossen, domein- of staatsbossen en landgoedbossen. Malebossen waren het gemeenschappelijk bezit van een groep eigenaren, verenigd in een maalschap. Domein- of staatsbossen waren eigendom van de overheid en landgoedbossen waren particulier bezit. Van de Veluwse bossen was tot de 18de eeuw het grootste deel in bezit van maalschappen. Voor een kleiner deel waren het domeinbossen en landgoedbossen. De grootscheepse heidebebouwing in de 19de en 20ste eeuw werd uitgevoerd door particulieren. Daardoor behoorde rond 1900 het grootste deel van het Veluwse bosareaal tot de landgoedbossen. Veel landgoedbossen werden in de loop van de 20ste eeuw eigendom van natuurbeschermingsorganisaties of de overheid. De periode waarin de particuliere landgoedbossen van centrale betekenis waren, was dus maar kort, maar in die periode werden wel de huidige bezitseenheden gevormd.

Typering landgoedbossen

Landgoedbossen zijn onderdeel van een landgoed, dat naast het bos vaak woeste grond, landbouwgrond en een huis of kasteel omvat. De samenhang met

landbouwgrond en huis onderscheidt landgoedbossen van de meeste malebossen en domeinbossen. De benaming landgoedbos typeert het bos verder niet. Een landgoedbos kan zelfs oude male- of domeinbossen omvatten die door eigendomsoverdracht particulier bezit zijn geworden. De meeste landgoedbossen zijn echter heideontginningsbossen uit de 19de en 20ste eeuw. In vergelijking met male- en domeinbossen vormen de landgoedbossen een zeer heterogene groep.

Het is weinig zinvol voor landgoedbossen een strikte definitie te hanteren. Lange tijd kon het criterium 'particulier bezit' als maatgevend gehanteerd worden. Dat criterium onderscheidde landgoedbossen duidelijk van de male- en domeinbossen. Door de ontwikkelingen in de afgelopen eeuw is dit criterium echter minder bruikbaar geworden. Veel malebossen bijvoorbeeld werden door opkoop van aandelen particulier bezit. Volgens bovengenoemd criterium zijn deze malebossen sindsdien landgoedbossen. Het is echter weinig gebruikelijk en zinvol ze zo te noemen. Door verkoop van de meeste landgoedbossen in de 20ste eeuw aan overheid en natuurbeschermingsorganisaties zijn de meeste landgoedbossen geen particulier bezit meer. Zij worden echter nog wel landgoedbos genoemd. In aansluiting op die praktijk zal een bos landgoedbos worden genoemd als het gedurende een belangrijke periode in zijn geschiedenis onderdeel van een particulier landgoed was.

De eigenaren

De meeste landgoedbossen zijn aangelegd op heidevelden die eeuwenlang het bezit waren van een marke of buurschap. In de 19de eeuw is veel grond door de marken verkocht aan particulieren. Adellijke families en rijke zakenlieden waren de belangrijkste kopers. Het echtpaar Kröller-Müller -eigenaar van het landgoed de Hoge Veluwe- is het bekendste voorbeeld uit de laatstgenoemde categorie. De belangrijkste adellijke grondbezitter was de familie Van Pallandt van Roosendaal, met meer dan 4000 ha grond op de zuidelijke Veluwe. Het waren deze particuliere eigenaren die uit de markgronden nieuwe bezitseenheden hebben gecreëerd en door het bebouwen van heide landgoedbos hebben gesticht.

In de 20ste eeuw zijn veel landgoedbossen het eigendom geworden van de overheid en van natuurbeschermingsorganisaties. Deze ontwikkeling heeft een economische en een maatschappelijke achtergrond. Voor veel eigenaren werd het een financieel probleem de niet renderende bezitting aan te houden. Zij hebben naar een geschikte koper gezocht die een goede voortzetting van het beheer van het landgoed kon garanderen. Overheid en natuurbeschermingsorganisaties konden dat vaak beter dan particulieren. Voor veel eigenaren heeft dat de doorslag gegeven bij de verkoop. Slechts een minderheid van de landgoedbossen is nu nog in particulier bezit. Dat de overheid bereid was landgoedbossen te kopen was het gevolg van een ruimere taakopvatting. Aan het eind van de 19de

■ *Figuur 1 a en b. Wandelpaden op het landgoed Berg en Bosch. Prentbriefkaarten uit de eerste helft van de 20ste eeuw.*

eeuw begon de overheid ook natuur- en landschapsbescherming tot haar taken te rekenen. Met Natuurmonumenten (opgericht in 1905) en de Stichting Het Geldersch Landschap (opgericht in 1929) werd de overheid daarvoor de belangrijkste groep eigenaren van landgoedbossen. De particuliere eigenaren maakten plaats voor organisaties met natuurbescherming als doelstelling en een overheid met meer oog voor het maatschappelijk belang. Het eigendom van enkele landgoedbossen is overgegaan in een naamloze vennootschap of in een (soms charitatieve) stichting. De omzetting in een NV moest in een aantal gevallen voorkomen dat het landgoed over een groeiend aantal erfgenamen werd verdeeld.

De periode dat de landgoedbossen ontstonden was dus maar een kort intermezzo tussen grondbezit van marke en bezit van natuurbeschermingsorganisatie of overheid. Voor veel landgoederen duurde die periode nog geen eeuw.

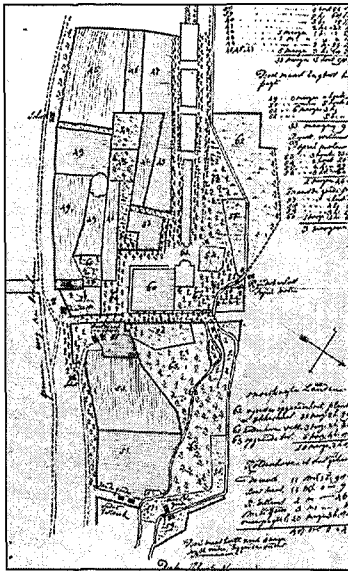
Economie

Een landgoed was vaak ook een bedrijf met winst oogmerk. Dat winst maken met bosaanleg op heide moeilijk was, werd in de eerste helft van de 19de eeuw al onderkend. Buis (1985) noemt als voorbeeld onder meer de berekening van de commissie van landbouw in Gelderland. Die komt uit op een negatief oordeel over de mogelijkheid om door bosbouw op heide winst te maken. Het meest intrigerende aspect uit de economische geschiedenis van landgoedbossen is daarom de vraag waarom zo veel eigenaren van heidevelden

deze toch bebosten. In economisch opzicht namen zij een foute bedrijfsbeslissing. Wisten ze niet beter, hoopten ze tegen beter weten in op winst of speelden andere motieven dan winstperspectief een overheersende rol? Gegevens over de motieven van de eigenaren zijn weinig beschikbaar. Het meeste moet uit hun daden worden afgeleid. Bij de aankoop van veel landgoederen probeerde men aanvankelijk door landbouw de grond productief te maken. Akkerbouw bleek weinig succesvol op de schrale droge zandgrond. Schapenteelt en andere vormen van veeteelt bleken evenmin een succes. Bosbouw was daardoor eigenlijk de enige bedrijfsvorm die de zandgronden productief kon maken. Productief betekende echter

meestal niet winstgevend. De wens woeste grond productief te maken, was ingegeven door de fysiocratische ideeën over de landbouw als bron van welvaart. Er was nog een heel scala aan andere motieven. Het bezit van een flinke oppervlakte grond geeft status. Vooral voor een aantal adellijke eigenaren kan dit een reden zijn geweest grond te kopen. In omliggende landen had de adel vaak veel grond. Het is in ieder geval opvallend dat het grondbezit van de adel op de Veluwe in de 19de eeuw sterk toenam. Voor een aantal eigenaren speelde ook recreatieve motieven een rol. Zij bouwden op het landgoed een huis voor gebruik in de zomer. De eigen grond werd benut als wandelgebied. Voor andere eigenaren was

■ *Figuur 2. Kaart van het landgoed Coldenhove uit de 18de eeuw²⁶. Aangegeven zijn onder meer bouwland, heide, hakhout, opgaand bos en laanbeplantingen.*

jachtrecreatie een belangrijke reden. Eén overheersend motief voor de aanleg van landgoedbos is niet aan te wijzen. De motieven waren van ideële, commerciële, sociale en recreatieve aard. Per bos waren die motieven van wisselend belang.

Veel eigenaren van landgoedbossen hebben hun onrendabele bezitting lang gefinancierd. Traditie en verplichting tegenover het voorgeslacht speelden daarbij een rol. Vaak voelde men zich ook tegenover de naburige gemeenschap verplicht het landgoed in ongerepte staat te houden. Als het financieel echt niet meer uit kon, werd het landgoed bij voorkeur verkocht aan een instantie die kon garanderen het goed te beheren. Een voorbeeld uit deze groep eigenaren is mr. C. S. Buijs Ballot, eigenaar van De Dellen. Hij schrijft hierover in een brief uit 1925: "Ik verlang ook niet bepaald naar inkomsten uit dat goed, maar wil toch dat het zich kan bedruipen, zodat ik niet steeds heb bij te passen uit mijne revenuen van anderen aard, die ik wel nodig heb". Dat hij trots was op zijn bezitting blijkt uit de

ondertekening van zijn brieven met "Landheer van de Dellen".

Het beschrijven van de economische geschiedenis van landgoedbossen is veel minder goed mogelijk dan voor malebossen. Landgoedbossen zijn jonger en de continuïteit in de bezit- en beheerverhoudingen was relatief gering. Er zijn daardoor weinig landgoedbossen waar een analyse van de economie van het landgoedbos over een lange periode mogelijk is. Dit wordt nog bemoeilijkt doordat naast het bos ook vaak bouwland, boerderijen en een huis tot het landgoed behoorden. De inkomsten en uitgaven die betrekking hebben op het bos zijn dan meestal niet te scheiden van de andere onderdelen van het landgoed. Ook de motivatie van bedrijfsbeslissingen, bij malebossen vaak neergelegd in de resolutieboeken van de maalschap, ontbreekt voor landgoedbossen meestal. Door deze gebreken is het niet mogelijk een gedetailleerd inzicht te krijgen in de economie van landgoedbossen. Dat de aanleg van een landgoedbos decennia van investeringen vergde, is echter zeker. Dit kan worden geïllustreerd met gegevens over het Spelderholt. Op dit landgoed werd in de 19de eeuw met de aanleg van bos begonnen. Voor de periode 1908-1937 zijn de inkomsten en uitgaven per tienjarige periode als volgt²:

	inkomsten	uitgaven
1908-17	38.433	84.434
1918-27	163.435	164.294
1928-37	101.065	94.874

■ *Figuur 3. Boslaan in De Dellen. Prentbriefkaart uit het midden van deze eeuw.*

Uit deze opgave is te zien dat tot omstreeks 1920 sprake is van investeringen in de opbouw van het bos. Nadien kwamen inkomsten en uitgaven meer in evenwicht.

Beslissen over het bosbeheer

Bij de grotere landgoederen was de eigenaar in de meeste gevallen niet de feitelijke beheerder. Hij had het beheer in handen gegeven van een rentmeester. Van een aantal bezittingen is bekend hoe de relatie tussen rentmeester en eigenaar lag. Een voorbeeld is rentmeester Beyer van het landgoed Duivenvoorde bij Twello (gemeente Voorst). Deze schreef tussen 1800 en 1802 enige brieven aan zijn baas over het bosbeheer op het landgoed³. Beyer blijkt een goede bekende van een tweetal boseigenaren; de heren Van Rheede en Van Hovell. Van hen kreeg hij adviezen over het bosbeheer. Van Rheede, "die als de grootste kenner van Houtgewas alhier bekend is", bewoonde het huis Biljoen bij Arnhem, waar hij ook bosbouwkundige proeven nam. Beyer schrijft daarover: "Van die zaken

gaan ik te raden met kundigen Heeren die alles met de grootste oeconomie betragten." Zijn baas probeert hij er steeds op te wijzen dat voor goed bosbeheer, waarmee later winst wordt gemaakt, een investering nodig is. Door jaarlijks het nodige werk te laten doen, voorkomt men niet alleen het verval, men kan zelfs de opstand verbeteren, waarbij "die kosten rijkelijk zijn interest opbrengen." De rentmeester verwijst in zijn brieven nergens naar het raadplegen van bosbouwkundige literatuur. De adviezen van zijn kennissen moeten de baas van zijn goede beheer overtuigen.

Bij bossen met een rentmeester werden de beslissingen over het dagelijks beheer door de rentmeester genomen en die over de grote lijnen in het beheer door de eigenaar. Ook beslissingen waarmee veel geld was gemoeid, zoals die over ontginning van heide en de aankoop van gronden, werden door de eigenaar genomen. Voor beslissingen over bosbouwkundige zaken hadden de meeste eigenaren te weinig bosbouwkundige kennis. Enkele eigenaren waren wel deskundig, zoals de eigenaren waar rentmeester Beyer naar verwijst, Rauwenhoff op Tongeren en Schober en Oudemans op Schovenhorst.

Naast het in dienst nemen van een rentmeester hadden eigenaren vanaf eind 19de eeuw een ander mogelijkheid deskundigheid in te huren. Voor het beheer van veel landgoedbossen werd advies gevraagd aan de Nederlandsche heidemaatschappij, opgericht in 1888. Deze beheeradviezen betroffen allerlei aspecten van het landgoedbeheer, zowel die met betrekking tot de landbouw als de bosbouw. De Heidemaatschappij voerde soms ook het beheer over de landgoederen. Dit gebeurde bijvoorbeeld

bij het Van der Huchtbos en bij De Dellen.

Geografie van de landgoedbossen

De landgoedbossen zijn niet willekeurig over de Veluwe verspreid. Op kaarten uit het midden van de vorige eeuw is te zien dat op het centrale deel van de Veluwe naast uitgestrekte heidevelden en enkele grote malebossen nauwelijks bos aanwezig was. Die waren wel te vinden aan de randen van de Veluwe. Langs de noordwestrand, in de IJsselvallei, en aan de zuidelijke rand van de Veluwe lag een hele verzameling kleine landgoedbossen. De meeste waren maar een paar ha groot. Veel van deze kleine landgoedbossen lagen op gronden die al lang niet meer in het bezit van een mark waren, of dat nooit zijn geweest. De landgoedbossen die eind 19de eeuw op het centrale deel van de Veluwe ontstonden zijn jonger en groter. Het zijn vooral deze grote landgoedbossen die de Veluwe haar bosrijke karakter hebben gegeven.

Ook in vergelijking met landgoedbossen elders in Nederland valt op dat de landgoedbossen op het centrale deel van de Veluwe jonger en groter zijn. De landgoederen of buitenplaatsen in het Gooi en langs de Utrechtse Vecht stammen bijvoorbeeld vaak al uit de 17de eeuw en zijn gesticht door rijke kooplieden uit de steden. Zij hebben veel meer het karakter van buitenplaats of luthof. Landbouwgronden nemen er een belangrijke plaats in. De grote landgoedbossen van de centrale Veluwe bestaan vooral uit productiebossen.

Overzicht van de grote Veluwse landgoedbossen

In het navolgende wordt een overzicht gegeven van de Ve-

luwse landgoedbossen met een oppervlakte groter dan 100 ha. In bijlage 1 zijn deze landgoedbossen per gemeente geordend, met informatie over de maximale grootte die het landgoed heeft gehad, over de particuliere eigenaren van het landgoed en over de verwerving door natuurbeschermingsorganisaties of overheden. Van een aantal van deze grote Veluwse landgoedbossen wordt in het navolgende beknopt de historie beschreven. Voor de informatie in de bijlage en in de beschrijvingen is niet naar volledigheid gestreefd. Het vormt een toelichting op de boven beschreven algemene lijnen in de geschiedenis van de Veluwse landgoedbossen.

Bruggelen

Dit landgoed is aangelegd op de heidevelden van de Bruggeler- of Engeldermark (gemeente Apeldoorn). De markegenoten hebben heidevelden die grensden aan de Ugcheler mark verkocht aan J. Voorhoeve. In 1871 verkochten zij aan hem voor f 2005,- een stuk heideveld met struiken van 48 ha dat met Engelderholt werd aangeduid⁴. Voorhoeve begon met de ontginning van de heide. Hij verkocht het terrein in 1873 aan de staatsman Mr. G. Groen van Prinsterer. Begin 20ste eeuw werd het landgoed eigendom van Dr. J. Ooster, die het landgoed zijn huidige naam gaf. Hij heeft op het landgoed een groot aantal exotische boomsoorten geplant (of gezaaid). Na zijn overlijden werd het landgoed in 1947 verkocht aan de huidige eigenaar, Het Geldersch Landschap. Het landgoed omvat nu ca. 350 ha bos⁵.

Coldenhove

Bij Eerbeek (gemeente Brummen) ligt het landgoed Coldenhove. Het huis met dezelfde naam en omliggende gronden

■ *Figuur 4. Gezicht op de Dikkeberg. Prentbriefkaart uit ca. 1935.*

werd in 1700 gekocht door prins Willem III. In de 18de eeuw was er onder meer eikehakhout en groeiden er iepen en linden⁶. Een kaart van het landgoed uit de 18de eeuw laat zien dat het veel landbouwgrond omvatte (figuur 2). Begin 20ste eeuw was het landgoed ruim 400 ha groot en omvatte voornamelijk bos. Eigenaar was toen H. Kooij, directeur van de Russische houthandel te Arnhem⁷.

Deelerwoud

Het landgoed Deelerwoud is ontstaan op gronden die behoorden aan de kleine buurschap Deelen (gemeente Ede). In de buurschap lag een wildforstersgoed dat al in 1326 genoemd wordt en waarop het geslacht Van Delen woonde (Sloet en van Veen, 1917). Het goed speelde een belangrijke rol in de buurschap. Op een kaart uit de eerste helft van de 18de eeuw staan bij Deelen behalve een adellijk huis ook drie gewone huizen aangegeven. Het adellijk huis fungeerde toen als herberg (Tegenwoordige staat van Gelderland, 1741). In 1815 kocht Johannes Kleijn voor f 4000,- in de buurschap twee huizen, drie schaapskooien en enige bijbehorende gebouwen. Waarschijnlijk omvatte die aankoop het grootste deel van de

buurschap. Bij de koop behoorde ook bouwland en een derde deel van het markebezit van Deelen van ca. 1700 ha. Er behoorde ook 0,2 ha bosgrond bij: "zijnde Boomen en Akkermaals"⁸. In 1841 verkocht de weduwe van Kleijn 1400 ha zandverstuivingen en heidevelden voor f 7500,- aan W.G. Baron van Heeckeren van Enkhuyzen⁹. Zij was tot deze verkoop gedwongen door de verplichting de stuivende gronden met heideplaggen af te dekken. De nieuwe eigenaar, die ook eigenaar van het landgoed Sonsbeek bij Arnhem was, begon het gebied te bebossen. Een deel werd tot bouwland ontgonnen. Het vastleggen van het stuivende zand vereiste tot ongeveer 1880 de nodige zorg¹⁰. Aan de ontginning herinnert een gevelsteen op een boerderij op het landgoed met de inscriptie: "De ontginning der grond Deelerwoud begonnen A 1842". Het landgoed Deelerwoud is tot 1908 in eigendom gebleven van de familie Van Heeckeren. In dat jaar werd het grotendeels verkocht aan de heer N.M. Leuret, een enthousiast jager. Het landgoed kwam in 1935 in bezit van W.Ph. Pelletier. Zijn zoon heeft in 1967 een groot deel verkocht aan Natuurmonumenten. Met enige aangrenzende gronden vormt het nu

een van de grootste bezittingen van deze vereniging (Schut, 1967; Deelerwoud, 1967).

De Dellen

Het landgoed De Dellen onstond in 1803 door een staatsgeschenk aan de patriottengeneraal H.W. Daendels. Het geschenk omvatte de eeuwige erfpacht van ca. 435 ha heidevelden. Daendels wilde op het landgoed schapen fokken en delen van de heidevelden gaan ontginnen. Financieel werd het geen succes. In 1816 verkocht Daendels het landgoed voor f 17.000,- aan F.Th. Engelenburg en J.J. de la Sablonière. In 1851 werd Prof. C.H.D. Buys Ballot eigenaar voor f 15.000,-¹¹. Bij zijn overlijden in 1890 werd het landgoed eigendom van zijn zoon C.S. Buys Ballot. Kort na diens overlijden in 1928 verkocht zijn broer A.C. Buys Ballot het landgoed voor f 220.000,- aan Het Geldersch Landschap. Het was de eerste aankoop van de in 1929 opgerichte stichting. De bebossing van de heidevelden van De Dellen begon al in de periode van zijn eerste eigenaar. De omvang van deze bebossing was ruim 100 ha groot. Het grootste deel van de heidebebossing is gerealiseerd onder C.H.D. Buys Ballot en zijn zoon.

Hindekamp

Dit landgoed in de gemeente Ede is genoemd naar de kampontginning Hennekamp of Hindekamp aan de westzijde van het landgoed. De kampontginning ontstond waarschijnlijk in 1445 toen hertog Aernold van Gelre aan Jan Postelam en zijn erven een stuk heide dat Hinderweer of Hindecamp werd genoemd in eeuwigdurende erfpacht uitgaf¹². Midden 17de eeuw werd de

■ *Figuur 5. Gedenkteken voor Otto Baron van Wassenaer op het landgoed Hoekelum.*

Hindekamp verkocht aan de heren van Deelen en van Broechuyssen voor f 6000,-¹³ In de 18de eeuw was een deel van het landgoed al bebost. In 1766 werd geschat dat het bezit (inclusief boerderij en bouwland) jaarlijks f 320,- opbracht. Op een bod van de heer van Rozendaal uit dat jaar om het landgoed voor f 6000,- te kopen, werd niet ingegaan¹⁴. Op de topografische kaart van rond 1840 is bij de Hindekamp een bos van ca. 200 ha getekend. Het landgoed is nu 480 ha groot en is eigendom van de gemeente Ede.

Hoekelomse bos

Bij het uit de Middeleeuwen bekende kasteel Hoekelum tussen Ede en Bennekom ontstond in de 18de en 19de eeuw een landgoedbos van ca. 200 ha. Vooral Otto Baron van Wassenaer, sinds 1819 eigenaar, heeft veel gedaan voor de ontginning van de heidevelden op het landgoed tot bos. Zijn zonen richtten in 1859 een monument voor hem op in het bos, ter herinnering aan zijn werk (figuur 5). Het landgoed werd midden 20ste eeuw doorsneden door de snelweg Utrecht-Arnhem. De toenmalige eigenaar, Karel Gerrit Willem baron van Wassenaer, heeft zich tevergeefs tegen de aanleg van deze snelweg verzet. Het noordelijk deel van het landgoed is in 1988 overgedragen aan Het Geldersch Landschap door de laatste eigenares, mevrouw J.C. Iddink, baronesse van Wassenaer (Schendelaar, 1971).

Van der Huchtbosch

In 1898 kocht de Oranjabond van Orde ca. 26 ha heidegrond bij Ugchelen in de gemeente Apeldoorn. Deze bond was in 1893

opgericht met als doelstelling het stimuleren van agrarisch gebruik van heidevelden. Door latere aankopen werd het oppervlakte geleidelijk uitgebreid tot ca. 145 ha. De ontginning van de heide tot bos werd opgedragen aan de Nederlandsche Heidemaatschappij. Het bos is vernoemd naar de oprichter van de Kwartgulden-Vereeniging voor Heide-Ontginning¹⁵. Deze vereniging verleende financiële steun aan de Oranjabond van Orde. Een bank in het bos uit 1919 herinnert aan de naamgever van het bos.

In 1917 werd 32 ha van de bezitting verkocht aan P. Buwalda voor f 18.000,-¹⁶.

Kernhem

Het goed Kernhem in de gemeente Ede was sinds de Middeleeuwen een kasteel, later een groot landhuis. Rond Kernhem stond oorspronkelijk weinig bos. In de 18de eeuw werd een lanenstelsel aangelegd. In de 19de eeuw werden delen van het landgoed bebost. De ten oosten van de spoorlijn Ede-Amersfoort gelegen heidebebossing werd later

■ *Figuur 6. Laan op het landgoed Ooster-Eng bij Bennekom. Prentbriefkaart uit de eerste helft van de 20ste eeuw.*

bij het Edese bos gevoegd. Het landgoed was van groot belang voor de bossen in de gemeente Ede doordat de eigenaar van Kernhem aandelen had in de malebossen het Edese bos en het Wekeromse (later Roekelse) bos. Na opkoop van de aandelen kwamen deze bossen in de 19de eeuw in particulier bezit van de eigenaar van Kernhem. Met de Sijsseit, grotendeels een heideontginningsbos, omvatte Kernhem in 1875 ruim 1000 ha gronden, waarvan het merendeel bos. Het was toen één van de grootste particuliere bezittingen op de Veluwe. Het landgoed is sinds 1970 eigendom van de gemeente Ede. De gemeente moest bij de eigendomsoverdracht beloven het landgoed tot in lengte van jaren ongerept te bewaren (Kervel, 1988).

Het Loo

Het Loo in de gemeente Apeldoorn is een koninklijk landgoed. Voor de aankoop in 1684 door prins Willem III was het al een landgoed. In 1520 droeg Henrick in den Holte het landgoed over aan Jan Bentinck en zijn vrouw¹⁷. Er behoorde toen ook bos tot het landgoed. Over de bosbouwkundige activiteiten uit de periode tot de aankoop door Willem III is geen informatie gevonden. In de

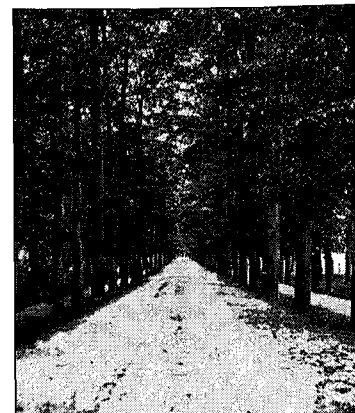
koopacte van 1684 wordt wel melding gemaakt van aandelen in het Hoogsoerense bos, maar uit niets blijkt dat op het landgoed zelf bos stond. De bossen op het landgoed, in archieven en op oude kaarten met Park aangeduid, werden in de 18de en 19de eeuw aangelegd. Op een kaart uit 1763 is bij het paleis een bos van omstreeks 100 ha aangegeven. Een beschrijving uit 1772 noemt eveneens een oppervlakte bos van omstreeks 100 ha¹⁸. Op de kaart van De Man uit 1807 is dit bos in nog vrijwel dezelfde omvang aangegeven. Aan het padenpatroon is te zien dat het nog een echt parkbos was (Aardoom, 1989). Vanaf het midden van de 18de eeuw werd voor behoorlijke bedragen aan hout - vooral eikehakhout en beukehout van de allée's- verkocht. In 1770 werden 44 zakken met eikels uit Breda gehaald¹⁹, waarschijnlijk voor gebruik in een kwekerij. Op de topografische kaart van ca. 1840 is te zien dat de omvang van het bos op Het Loo gegroeid is. Volgens Sloet (1843) is er 240 ha bos, waarvan 40 ha opgaand loofbos, 150 ha dennenbos en 50 ha eikehakhout. Het bos grenst

■ *Figuur 7. Oprijlaan van Oranje Nassau Oord. Prentbriefkaart van omstreeks 1915.*

dan al haast aan het Hoogsoerense bos.

Oranje Nassau's Oord

Dit landgoed ligt tussen Wageningen en Renkum. Het dankt zijn naam aan koning Willem III die het gebied in 1881 kocht om er te kunnen jagen. Zijn echtgenote koningin Emma schonk het landgoed in 1899 aan de op te richten stichting sanatorium Oranje Nassau's Oord. Deze stichting is sindsdien eigenaar van het ca. 169 ha grote landgoed. De gronden waarop het landgoed ligt waren onderdeel van de Mof, een groot oppervlakte domeingronden ten oosten van Bennekom en Wageningen. Al in de 14de eeuw lagen daarin enclaves van andere eigenaren. Twee van deze bezittingen -Cortenbergh en Grunsoort- groeiden door aankoop van gronden tot landgoederen uit. In de 18de eeuw kwamen beide landgoederen in één hand. Het landgoed omvatte toen ca. 250 ha, waarvan een deel bos. Begin 19de eeuw werd een uitgestrekt dennenbos aangeplant. In de 19de eeuw was het gebied achtereenvolgens eigendom van Antje Vader, Mr. R. Crommelin,

■ *Figuur 8 a en b. Oud Groevenbeek, huis en watertoren. Prentbriefkaarten uit de eerste helft van de 20ste eeuw.*

Mr. Godard Willem graaf van Rechteren en, sinds 1881, koning Willem III (Beekhuizen, 1976). Topografische kaarten uit de eerste helft van de 19de eeuw laten zien dat toen vrijwel het gehele gebied bebost was.

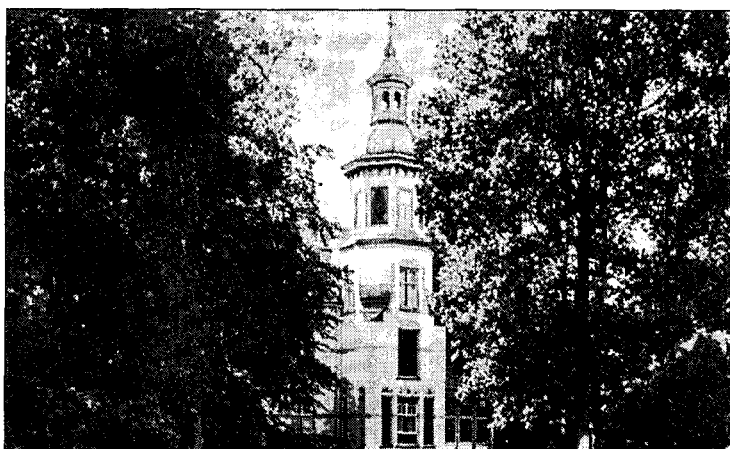
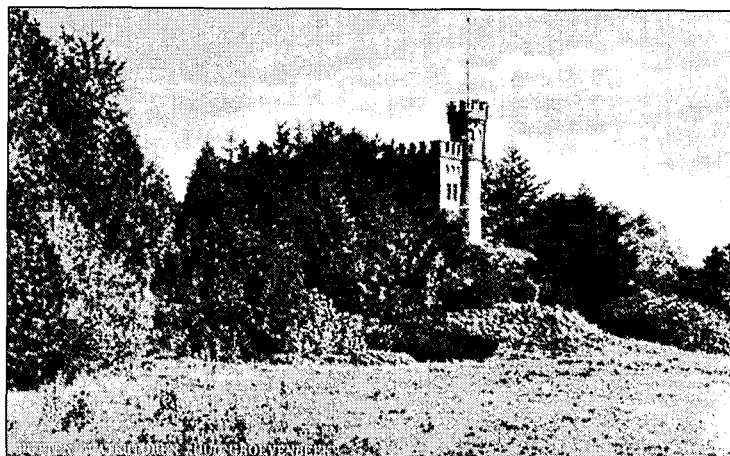
Oud Groevenbeek

Het landgoed Oud Groevenbeek is ontstaan door het initiatief van Van Schermbeek, Jongeneel en Den Tex. Omstreeks 1846 kochten zij gezamenlijk heidevelden in de gemeente Ermelo om het tot bos en bouwland te ontginnen. De boerderij op deze grond heette Groevenbeek. Omstreeks 1900 is het gemeenschappelijk bezit gesplitst.

Het deel dat in bezit kwam van de familie Schermbeek werd Oud Groevenbeek genoemd (figuur 8). In 1968 is een deel van dit bos, met een grootte van ca. 115 ha, aangekocht door Natuurmonumenten²⁰. Dit deel heeft de naam Oud Groevenbeek behouden.

Renderklippen

Dit landgoed is gelegen op heidevelden die in 1843 door de Staat aan de gemeente Epe werden verkocht. De gemeente heeft grote delen van deze heidevelden doorverkocht aan particulieren in de hoop dat die het zouden ontginnen. In 1947 heeft de gemeente het landgoed Renderklippen, ca. 320 ha groot, weer van de toenmalige eigenaresse, mevr. Van Vollenhoven-Jongkindt Coninck teruggekocht²¹. Het grootste deel van dit landgoed was gelegen in de gemeente Heerde, die dat deel van de gemeente Epe aankocht. Het landgoed omvat zowel bossen als heidevelden (figuur 9).

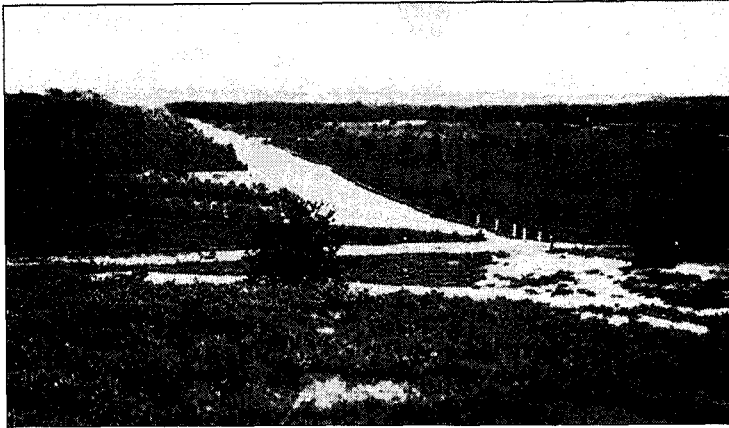
Rhederoord

"De Rhederoordse bossen zijn als stille morgenkathedralen", schreef Louis Couperus in 1923. De bossen op dit landgoed zijn dan ook relatief oud. Het gebied behoorde aan de Rhedemark. In 1657 kocht Mr. Everwijn hier gronden. Zijn erfopvolgers bouwden in de 18de eeuw een landhuis. Bossen waren wellicht bij aankoop van het gebied al aanwezig. Er werd ook nieuw bos aangeplant. Dit gebeurde onder meer door H.W.R. Brantsen die gehuwd was met Nalida Everwijn en van bosbouw "zijn voornaamste amusement" maakte. In 1820 werd het landgoed getaxeerd op f 72.000,-. Er stonden toen veel grote eiken en beuken en daar-

naast ook dennen en sparren (Hofenk, 1959). Natuurmonumenten kocht in 1919 180 ha van het landgoed van N.J.H. van Hasselt (Gorter, 1986). Het is nu een onderdeel van het Nationaal Park Veluwezoom.

Schovenhorst

Het landgoed Schovenhorst in de gemeente Putten ontstond in 1848 door de aankoop van 70 ha heide door Mr. J.H. Schober. Hij kocht de heide van de gemeente Putten en nam daarbij de verplichting op zich het binnen 5 jaar te ontginnen (Lebbink & Wanningen, 1981). Hij plantte veel soorten naaldbomen (figuur 11). In 1858 waren er al ongeveer 160 soorten²². Na het overlijden

■ *Figuur 9. Heide en dennen in de Renderklippen. Prentbriefkaart van omstreeks 1940.*

van Schober werden zijn dochter en schoonzoon J.Th. Oudemans eigenaar van het landgoed. In 1920 omvatte het landgoed 211 ha²³. Het landgoed is sinds 1947 een Naamloze Vennootschap (Oudemans, 1948). Sinds 1968 is het beheer over het landgoed in handen van de Stichting Schovenhorst (Gorter, 1986).

Spelderholt

Het landgoed Spelderholt bij Beekbergen is een heide- en stuifzandontginning uit het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. De gronden behoorden toe aan de Speldermark. Omstreeks 1880 werd hiervan 1000 ha gekocht door een combinatie van kapitalisten. Dominee Heldring was daarbij de drijvende kracht²⁴. Over de eerste bebossing is weinig bekend. Begin 20ste eeuw was familie Teixeira de Mattos eigenaar van een landgoed dat Spelderholt werd genoemd en ca. 750 ha groot was. Het bestond aanvankelijk grotendeels uit heide en stuifzand. In 1906 was 178 ha bebost. De getaxeerde waarde steeg van 1,7 ton in 1920 tot ruim 3 ton in 1931. In 1939 werd het

bos voor 3,4 ton aan de Staat verkocht. Het vormt sindsdien een onderdeel van de boswachterij Hoenderloo (figuur 12).

Staverden

De geschiedenis van het landgoed Staverden voert terug tot de 12de of 13de eeuw. Tot in de 19de eeuw was het landgoed eigendom van diverse adellijke families. Tot de bezittingen van Staverden behoorden in de 18de eeuw aandelen in het Speulderbos en in het Elspeter bos. Van de inkomsten van het landgoed werd rond 1765 slechts een klein deel verkregen door de verkoop van hout, vooral hakhout. Het opgaande hout op het landgoed werd toen getaxeerd op

■ *Figuur 10. Biljet voor de verkoping van mijnhout uit het Schaddeveld en het Edese bos, 1902²⁷.*

MIJNHOUT.

Te koop bij inschrijving:

1e. Onder het Rentambt HOF TE DIEREN:

Ongeveer 30500 DENNEN

in het **SCHADDEVELD**, op een uur afstand van het Station **DIEREN**, in te schrijven in 4 perceelen afzonderlijk of in de volgende combinatiën: 1 en 2; 3 en 4; 1, 2, 3, 4, in massa. Andere combinatiën worden niet toegelaten.

2e. Onder het Rentambt KERNHEM:

Ongeveer 2160 DENNEN

in het **EDESCHÉ BOSCH**, op een half uur afstand van het Station **EDE**, in één perceel.

VOORWAARDEN:

De koopsom te betalen, de helft vóór het begin van hakken of uiterlijk 1 Mei a.s., de rest vóór begin van vervoer of uiterlijk 1 Augustus 1902. De Stammen en Tophout moeten vervoerd zijn vóór 1 November a.s. Inlichtingen te bekomen voor: het Rentambt **DIEREN**, bij den Tuinbaas **BOERKOEEL** te Dieren. het Rentambt **KERNHEM**, bij den Opzichter **C. STAF** te Ede. Verzoek om aanwijzing dient daags te voren gedaan te worden. Inschrijvingsbiljetten in te leveren uiterlijk **25 FEBRUARI** o.k. aan het adres van den ondergeteekende. De opening der biljetten op alle bovengenoemde blokken zal geschieden den 28 Februari o.k. des voormiddags 11 uur in het **HOTEL DE POSTHOORN** te **EDE**, in tegenwoordigheid der aanwezige inschrijvers. *Twinkel bij Delden, Januari 1902.*

De Rentmeester,
BITTER.

■ *Figuur 11. Douglaslaan op Schovenhorst. Prentbriefkaart uit omstreeks 1930.*

f 10.352,-. Ruim de helft daarvan was voor 7 à 8.000 dennen²⁵. Het beboste oppervlakte zal niet veel meer dan een paar ha hebben bedragen. In 1835 was ca. 70% van het landgoed (toen 265 ha groot) bebost. Vanaf 1835 was het landgoed eigendom van de familie Kemper. In deze periode werd het landgoed slecht beheerd. De laatste eigenaar was vooral geïnteresseerd in de jacht. In 1905 werd het landgoed gekocht door Ir. F.B. Jacob, burgemeester van Rotterdam. Door hem werd het huidige kasteel gebouwd. Zijn zoon was tot 1962 eigenaar. De erfgenamen verkochten het landgoed in 1963 aan Het Geldersch Landschap²⁶. Het was toen ruim 700 ha groot (Mijnten, 1981).

Tongeren

Omstreeks 1780 was Mr. J.H. Rauwenhoff eigenaar van het landgoed. De verkoop van hout bracht in de periode van 1780 tot midden 19de eeuw gemiddeld slechts zo'n f 500,- per jaar op (Verstegen, 1990). In 1845 trouwde de weduwe van Rauwenhoff met C. le Chevalier. Deze kocht veel gronden van de buurschap

Tongeren en beplante ze met bos. Het eigendom van het landgoed bleef in de tak Rauwenhoff. Eén van hen, N.W.P. Rauwenhoff, een professor uit Utrecht (Gorter, 1990) had veel belangstelling voor bosbouw en schreef er zelfs over (o.a. Rauwenhoff, 1860). In 1907 werd de NV landgoed Tongeren opgericht²⁷. Sinds 1973 is het landgoed een BV. De 113 aandeelhouders van deze BV zijn rechtstreekse afstammelingen van L.W.E. Rauwenhoff, een broer van de eerder genoemde professor. Het landgoed is nu ca 505 ha groot (Wartena, 1979).

Welna

Het landgoed Welna is in 1848

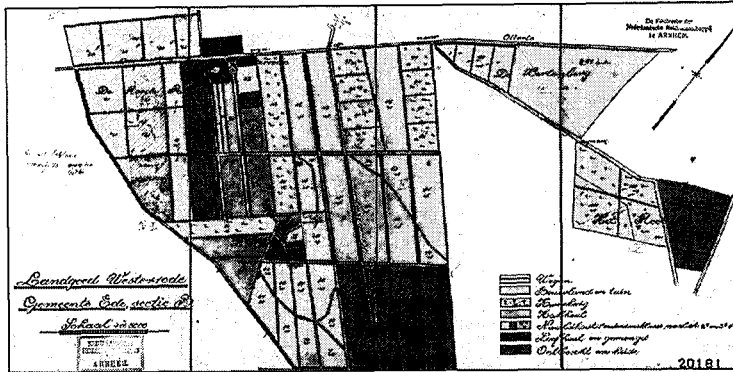
ontstaan. In dat jaar kocht de natuurkundige en meteoroloog C.H.D. Buys Ballot (1817-1890) een heideterrein van ruim 500 ha ten westen van Epe. In de jaren daarna werd het gebied door hem en zijn opvolgers geleidelijk bebost. Na de dood van Buys Ballot werd het landgoed gekocht door Mr. E.B. Bavink ten Cate voor f 44.000. Deze heeft zich intensief met het landgoed bemoeid. Na zijn dood in 1927 werd het beheer overgenomen door Egbert Gorter, een neef van de weduwe van Bavink ten Cate. Later werd hij ook eigenaar. Vanaf 1937 werd het beheer over het landgoed uitgevoerd door de Nederlandsche Heidemaatschappij. In 1949 werd de NV Landgoed Welna opgericht. In de statuten is opgenomen dat deze vennootschap de instandhouding van het landgoed in de geest van de eerste eigenaren ten doel heeft. De NV werd later omgezet in een BV. Aandeelhouders van deze BV zijn leden van de familie Gorter (Gorter, 1990).

Woudhuis

Het landgoed Woudhuis in de

■ *Figuur 12. Huize Spelderholt (Beekbergen) op het gelijknamige landgoed. Prentbriefkaart uit het begin van de 20ste eeuw.*

■ **Figuur 13.** Kaart van het landgoed Westerrode (gemeente Ede) uit omstreeks 1918²⁸.

gemeente Apeldoorn wordt voor het eerst vermeld in 1582. Het goed komt dan door schenking in handen van het St Catharina Ziekenhuis in Arnhem. In 1753 werd het noordoostelijke deel eigendom van A. de Jong. Dit deel was vervolgens eigendom van luitenant-generaal G.M. Cort Heijligers (1823), de familie Cremer (1880) en de gemeente Apeldoorn (1964). Het zuidwestelijke deel werd in 1753 eigendom van I. de Vries. Dit deel werd later eigendom van de familie Tutein Nolthenius, van wie de gemeente het in 1975 kocht. Beide delen werden daarmee weer herenigd. Voor de gemeente waren de behoefte aan recreatieterreinen en het behoud van deze unieke landgoederen de belangrijkste motieven voor de aankoop. Het landgoed omvat nu ruim 200 ha grond, waarvan de helft is bebost²⁸.

Literatuur

- Aardoom, L., 1989. Caart der Limiten van de Hooge en Vrije Heerlijkheid van Het Loo. Een 18e eeuwse kartering van de gemeente Apeldoorn. Canaletto, Alphen aan den Rijn, 136p.
- Alings, W. (red), 1985. Het bewaarde landschap. Het Nationale Park de Hoge Veluwe 1935-1985. Sijthoff, Amsterdam, 187p.
- Beekhuizen, W., 1976. Van Cortenberg tot Oranje Nassau's Oord. 215p.
- Besier, F.J.J., 1962/64. De ontginning der Heerder Dellen door

- Daendels. Bijdragen en Mededelingen Gelre 61.
- Bonnema, A.A., 1981. De geschiedenis van het "Planken Wambuis". Nederlands Bosbouw Tijdschrift 53: 55-61.
- Buis, J., 1985. Historica Forestris, Nederlandse Bosgeschiedenis. 2 delen HES-Uitgevers, Utrecht. 1012 p.
- Dinger, H.L., 1958. Het Luntersche Buurtbos. Tijdschrift Nederlandse Heidemaatschappij 69: 186-195; 216-229.
- Dissel, E.D. van, 1940. Plan van behandeling voor de bosschen en woeste gronden van het nationale park "De Hoge Veluwe". Z. uitg. Utrecht, 107p.
- Gorter, H., 1990. Landgoed Welna, een bos met een verleden. De Boschgeest, Epe, 111p.
- Gorter, H.P., 1986. Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 's-Graveland, 422p.
- Hacke Oudemans, J.J., 1969. Bijdragen tot de geschiedenis van de Veluwe. Callenbach, Nijkerk, 367p.
- Hofenk, R.H., 1959. Van steeg tot De Steeg; hoe het dorp aan de Velwezooom werd en groeide. Oudheidkundige Kring Rheden-Roozendaal, z. pl., 75p.
- Kervel, W., 1988. Toekomstverkenning voor het landgoed Kernhem. Ontwerp en beheersrichtlijnen. Landbouwuniversiteit vakgroep Tuin- & Landschapsarchitectuur, 162p.
- Koenders, 1910. Het Leuvenumsche Bosch. Buiten 4: 526-528.
- Lebbink, E.K. & H. Wanningsen, 1981. Landgoed Schovenhorst. Een historisch onderzoek. Staatsbosbeheer. Collectie Groeneveld, 84p.
- Mijnten, T., 1981. Het bosbeheer van

- het landgoed Staverden, nu en vroeger. Staatsbosbeheer. Collectie Groeneveld, 43p.
- Natuurmonumenten, 1991. Handboek Natuurmonumenten natuur- en wandelgebieden in Nederland. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 's-Graveland, 416p.
- Oudemans, Th.C., 1948. Gedenkboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Schovenhorst 1848 -20 Januari- 1948. Putten, 358p.
- Rauwenhoff, N.W.P., 1860. Een enkel woord over de Nederlandsche houtteelt. Boeren-Goudmijn 6: 45-52.
- Schendelaar, J.K., 1971. Hoekelum, dat alde goet. Stichting Luthers Buitencentrum, 44p.
- Schut, B., 1967. Natuurbehoud op Deelerwoud. Tijdschrift Nederlandsche Heidemaatschappij 78: 468-478.
- Sloet, J.A.J., 1843. Statistiek de bosschen op de Veluwe. Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek II, 2de stuk, 1843, p266v.
- Sloet, J.J.S. & J.S. van Veen, 1917. Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Deel IV. Het Kwartier van Arnhem. Werken van Gelre, 16. Goud Quint, Arnhem, 468p.
- Springer, L.A., 1936. Oostereng bij Bennekom. Nederlands Bosbouw Tijdschrift 19: 81-84.
- Stichting Het Geldersch Landschap, 1985. Handboek 1985, Arnhem, 296p.
- Tegenwoordige staat van Gelderland, 1741. Derde deel van de Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. Tirion, Amsterdam, 526p.
- Verstegen, S.W., 1990. Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie 1650-1830. De Walburg Pers, Zutphen, 211p.
- Wartena, R., 1979. Tongeren, de geschiedenis van een Veluws buurschap. De Walburg Pers, Zutphen, 48p.

Noten

Tenzij anders vermeld, berusten de genoemde archieven in het Rijks-

Bijlage 1. De Veluwe landgoedbossen met een grootte van meer dan 100 hectare, geordend per gemeente.			
Landgoedbos	maximale grootte	particuliere eigenaren	huidige eigenaar, met jaar verwerving (indien bekend)
<u>Apeldoorn</u> Berg en Bos ²⁹	524	J. C. Wils	gem A'doorn, 1917
Bruggelen	350	J. Voorhoeve (1871-73) Mr. Groen van Prinsteren (vanaf 1873) J. Ooster (tot 1947)	GL, 1947
Hoeve Delle	620	A.E. Kerkhoven (tot 1930)	in 1930 in twee delen gesplitst
Hoog Buurlose bos	130	Prins Willem III (vanaf 1700) Enthoven (vanaf 1845)	SBB
Van der Huchtbos	145	Oranjevond van Orde (vanaf 1898)	
Ramenberg ³⁰	130		NM, 1983
Reëenberg ³¹	165		NM, 1983
Spelderholt	1000	Fam. Texeira de Mattos	SBB, 1939
Varena	738	Fam. Van Heeckeren (vanaf 1898)	SBB
Woudhuis	200		gem A'doorn 1964 + 1975
<u>Arnhem</u> Sonsbeek	800	Fam. Van Heeckeren (1821-1898) NV ter Exploitatie van Sonsbeek (1898-99)	gem Arnhem, 1899
Warnsborn	325	Mr. W. baron Roëll van Hazerswoude (tot 1841) Voûte (begin 20ste eeuw)	GL, 1932
<u>Brummen</u> Coldenhove	400	Prins Willem III (vanaf 1700) H. Kooij (begin 20ste eeuw)	
<u>Ede</u> Deelerwoud	1400	Fam. Van Heeckeren (1841-1908) N.M. Lebret 1908-35	NM, 1967
Dikkeberg	200		
Hindekamp	480		gem Ede
Hoekelomse bos	200	Fam. Van Wassenaer (19de en 20ste eeuw)	GL, 1988
Hoge Veluwe	6500	Echtpaar Krölller-Müller (1908-35)	Stichting het Nationale Park de Hoge Veluwe, 1935
Kernhem	ca. 100		gem Ede, 1970
Lunterse buurtbos	136	J.H.Th.W. van den Ham (1890-1912)	Stichting Het Lunterse Buurtbos, 1912
Planken Wambuis ³²	1965	heren van Rozendaal (1516-1934)	NM, 1980
Sijsselt	300	heren van Kernhem (15de eeuw-1967)	GL, 1967
Valouwe	560	Fam. Schlimmer (vanaf 1928)	
Wekeromse zand ³³	420	R. Dinger (tot 1930) E.H. Kerkhoven (1930-56)	GL, 1956

Westerrode (opgenomen in het Roekelse bos)	120		gem Ede, 1960
<u>Epe</u> Scherpenberg	154	Fam. Doedes Breuning ten Cate (tot 1980)	GL, 1980
Tongeren	505	Fam. Rauwenhoff	
Welna	500	C.H.D. Buys Ballot (vanaf 1848) Fam. Gorter (huidig)	
<u>Ermelo</u> Haspel	127		NM
Leuvenumse bos	600		NM, 1911
Oud Groevenbeek		Van Schermbeek e.a. (vanaf 1846)	In 1900 opgesplitst
Staverden	700	Fam. Jacob (1905-63)	GL, 1963
<u>Hattem</u> Molecaten ³⁴	200	H.W. Daendels (vanaf 1802)	
<u>Heerde</u> De Dellen	450	H.W. Daendels (1803-16) C.H.D. Buys Ballot (vanaf 1851)	GL, 1929
Petrea	307	C.H.D. Buys Ballot (ca. 1850) J.E. van der Meulen (1903-68)	GL, 1968
Renderklippen	320	Van Vollenhoven- Jongkindt Coninck	gem Heerde/Epe, 1947
<u>Nunspeet</u> Leuvenhorst	1100	Fam. Jurriaanse (vanaf 1894)	NM, 1978
<u>Putten</u> Schovenhorst	211	J.H. Schober (vanaf 1847) J.Th Oudemans	
<u>Renkum</u> Keijenberg	100	A. Schimmelpenninck (begin 20ste eeuw)	SBB,
Boschbeek	160	Fam. Koker	
<u>Rheden</u> Hagenau			NM, 1911
Schaddeveld	220	eigenaar Twickel (vanaf 1857)	
<u>Rozendaal</u> Imbosch		Fam. Van Pallandt	NM, 1938
Rozendaalse bossen	400	Fam. Van Pallandt	SBB
<u>Wageningen</u> Oostereng	568	A.W. Insinger ³⁵ (1903)	SBB, 1941
Oranje Nassau's Oord	170	koning Willem III (vanaf 1881)	
GL = Stichting Het Geldersch Landschap NM = Natuurmonumenten SBB = Staatsbosbeheer			

-
- archief van Gelderland in Arnhem.
1. Bijzonder archief algemeen technische dienst van de Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 21-B27a
 2. Bijzonder archief algemeen technische dienst van de Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. 284-T4
 3. Archief van het huis Vornholz Inv. nr. 1269
 4. Apeldoornsche Courant 4-11-1871
 5. De gegevens over de eigendomsverhoudingen van landgoedbossen in de afgelopen decennia zijn voornamelijk ontleend aan de handboeken van Natuurmonumenten
 6. Archief der Rentmeesters van de voormalige Nassausche Domeinen in Gelderland Inv. nr. 159, fol 3.
 7. Bijzonder archief algemeen technische dienst van de Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 363-23
 8. Archief Enghuizen Inv. nr. 5
 9. Archief Enghuizen Inv. nr. 8
 10. Zie o.a. verslagen gemeente Ede
 11. Mededelingenblad Epe 1967: 18-20; Gelders Landschap 1969: 78, 83
 12. Archief Laar Inv. nr. 265
 13. Archief Laar Inv. nr. 264
 14. Archief Laar Inv. nr. 265
 15. Archief Oranje Bond van Orde Inv. nrs. 222-257
 16. Bijzonder archief algemeen technische dienst Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 22-B26
 17. Archief Vornholz Inv. nr. 1253
 18. Geographische beschrijving Gelderland, 1772
 19. Archieven van de Rentmeesters der voormalige Nassausche Domeinen in Gelderland Inv. nr. 223, fol. 125
 20. Jaarverslag Natuurmonumenten 1968/9: 43 ev.
 21. Mededelingenblad Epe 1970: 15; Beheersplan bossen gemeente Epe
 22. Verslag toestand provincie Gelderland 1858: 330-335
 23. Bijzonder archief algemeen technische dienst Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 143-M5a
 24. Gids voor Apeldoorn e.o. 1897: 40
 25. Archief van de familie Van Voerst van Lynden Inv. nr. 168
 26. Gelders Landschap 1969: 64, 65
 27. Het archief van de NV (BV) bevindt zich in het Rijksarchief Gelderland
 28. Beheersplan Het Woudhuis, gemeente Apeldoorn
 29. Beheersplan Berg en Bos, gemeente Apeldoorn
 30. Natuurbehoud 1983: 121
 31. Natuurbehoud 1983: 121
 32. Bonnema, 1981
 33. Verslag van de toestand der gemeente Ede 1865; Gelders Landschap 1969: 45; Dinger, 1958; Stichting Het Gelders Landschap, 1985
 34. Archief Molecaten Inv. nr. 4; Bijzonder archief algemeen technische dienst van de Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 115-H18
 35. Bijzonder archief van de technische dienst van de Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 143-M5a
 36. Archieven van de Nassausche Domeinraad (Hingman) Inv. nr. 6093, Algemeen Rijksarchief 's Gravenhage
 37. Bijzonder archief algemeen technische dienst Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 112-H5a
 38. Bijzonder archief algemeen technische dienst Nederlandsche Heidemaatschappij Inv. nr. 225-R32